

Р.С. Каренов

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Жамбыл — ғасырлық ғұмырымызда арыны басылмаған алып жыршы, шұрайлы жырдан өшпес мұра қалдырған дүлдүл ақын

Жамбыл Жабаевтың туғанына — 170 жыл

Мақалада суырып-салма ақындарға тән жыраулық және ақындық екі қасиетті де ұштастырған Жамбылдың шығармашылық қызметі суреттелген. Оның өз ұстазы Сүйінбай Аронұлының жарқын ақындық мектебінен және Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның басқа да белгілі ақындарының мектептерінен өткендігі дәлелденген. Жамбыл шығармашылығында айтыстың барлық түрлері кездесетіндігі көрсетілген. Жамбыл көптеген даңқты ақындармен поэзиялық тартысқа түскендігі және олардың бірде біреуінен жеңіліп көрмегендігі көрсетілген. Оның айтысқа мүлдем жаңа идеялар және тың тақырыптар енгізгендігі, айтысты рулық-тайпалық санадан жоғарлатқаны, жалпыхалықтық деңгейге көтергендігі, оған өткір әлеуметтік бағыт бергендігі туралы қорытынды жасалған. Жамбылдың өмірі мен шығармашылығы нағыз ұлтжандылықтың, туған жерге данышпандылыққа шынайы сенімділіктің үлгісі болғандығы паш етілген.

Кілт сөздер: ақын, өнер, ұстаз, жыр, өрлеу, айтыс, халық, бағалау, жеңу, теңеулер.

Кіріспе

Жамбыл Жабаев өзінің ғасырға жуық ғұмырында тау мен даланы жырлады. Поэзия әлеміндегі туған халқының мақтанышы, әлемдік деңгейдегі жыр алыбына айналды. Оның ақыл-ойға, парасатқа, терең тарихқа, мөлдір сырға, нәзік сезімге, бай образға толы поэзиясы өлеңге құштар, өнерсүйер әрбір жанды сүйсінтті. Жамбыл бабамыз — есімі қазақ әдебиетінде алтын әріптермен қалған ғажайып құбылыс! Алып та биік, айдынды да айбынды жыр жампозы!

Ақиық ақынның жыры да, сыры да мәңгілік тақырыпты қозғайды. Яғни, тіршілік және адамтану жөнінде! Жыр дүлділі Жамбыл Жабаев есімінің бүкіл жер шарын шарлаған кезі — жиырмасыншы ғасырдың отызыншы жылдарының ортасы. Оның өлеңдері Азия мен Еуропа және басқа да континенттер ұлттарының елу шақты тілдеріне аударылған.

Жамбыл Жабаевтың өнегелі өмірінің өрнекті тұстары

Жетісу өңіріне ғана емес, бүкіл қазаққа аты мәшһүр жыр жампозы Жамбыл Жабаев 1846 жылы 28 ақпанда қазіргі Жамбыл облысы, Мойынқұм ауданындағы Жамбыл тауының баурайында, Ұлы жүздің ішіндегі Шапыраштының Екей руынан шыққан Жапа Ыстыбайұлының отбасында дүниеге келген [1; 6].

Әкесінің аты Жапа болғанымен, ел Жабтай деп атап кеткен. Жапаның Ұлданай атты әйелінен Тәйтi, Жамбыл, Коман туады. Арғы аталары дәулетті кісілер болғанымен, Жамбылдың әкесі Жапа «шөкпыт шапанды көшпелі кедей болған».

Тумысынан өнерге жақын Жамбыл молдадан дәріс алуды қаламаған. «Батаңды маған бер, әке» [2; 8] деген өлеңінде:

*Батаңды маған бер, әке,
Тіліме менің ер, әке,
Жапаның ұлы ақын боп,
Жақсы істепті дер, әке!
Домбыра алып сөйлейін,
Күнде жасап мереке.
Мерекелі болған соң,
Елде болар береке,
Ұрлық түбі – қорлық деп,
Болармыз құр келеке, —*

деп өлеңнің соңында ақындық жолға түсуге бата сұрайды.

Жүрегіне өлең ұялаған дарынды жігіт жастайынан біржолата ақындық жолына түседі. Оған ақынның мына жыр жолдары куә [2; 6, 7]:

*...Он жаста ойнап жүрдім бала болып,
Өлеңге бөлдім көңіл алаң болып.
Райыттап тана мініп, қозы бақтым,
Еңбекті иемденгенде шама келіп.*

*Қойшымен кеңес құрдым қыр басында,
Өлеңмен ермек болдым жолдасыма.
Сол еңбек қалытқыдай кетті алып,
Байлардың жақындатпай мырзасына.*

*Өленді өркендеттім, өршіп, өстім,
Көргенде жақсы жырды құстай үштым.
«Жас ақын», «жап-жақсы ақын», «Жамбыл ақын»
Дегенде, дара болып көзге түстім.*

*Он бесте-ақ домбыраны алдым қолға,
Тең басқан төрт аяғын болдым жорға.
Он алты желі ұзатты, өрістетті,
Түскендей бұлтартпайтын даңғыл жолға.*

*Топ десе он жетімде тартынбадым,
Семсердей майдандағы жарқылдадым.
Ақынды ауылға ермек басып озып,
Жұлдыздай көзге түсіп, жалтылдадым.*

*Еріксіз он сегіз жас мінгізді атқа,
Бір Жамбыл бөлінгендей екі жаққа.
Бір жағы қайнап өскен қалың елім,
Бір жағы атқа мінген бай мен датқа.*

*Жауларды ел қарғаған жамандадым,
Манапқа жақсы сөзді таба алмадым.
Аз сөзім бай, манапқа арналғанда,
Жалтақтап, ел не дер деп, алаңдадым.*

*Келгенде жеме-жемге, елде қалдым,
Шалшыққа шатылмадым, көлде қалдым.
Шалқардың шалқып жүзген мен аққуы,
Келмеді сасық, шалшық жерде қалғым.*

Жастайынан ақындық өнерге құмартқан Жамбыл 14 жасында жырдың пірі Сүйінбай ақыннан бата алып, сөз өнерінің даңғыл жолына түседі. Сүйінбай Аронұлы – шашасына шаң жұқпаған айтыс ақыны, от тілді, орақ ауызды шешен, қазақ шежіресінің сұңғыла білгірі, өлеңнің қызыл желі. Жамбыл өзінің ұлы ұстазынан осы қасиеттердің бәрін алды.

Қазақ халқының ұлы ақындары Сүйінбай мен Жамбыл — егіз құбылыс. Екеуін бірінен-бірін бөліп қарауға болмайды. Алып бәйтерек тамырдан өседі десек, Жамбылға нәр берген тамыр – Сүйінбай.

Содан да шығар Жамбыл:

*Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сыйынбай.
Сырлы, сұлу сөздері,
Маған тартқан сыйындай.
Сүйінбай деп сөйлесем,
Сөз келеді бұрқырап,
Қара дауыл құйындай! —*

деп өмір бойы аузынан тастамай кеткен. Жамбыл 35 жасында, яғни 1881 жылдың күзінде, Іле бойында өткен бір үлкен жәрмеңкеде сол кезде орта жастардағы ақын Құлмамбетпен (Құлманбетпен) айтысып, жеңіске жетеді. Содан бастап Жетісудың ең үздік ақынына айналады.

1913 жылы Алматыда Романовтар династиясының 300 жылдық тойына арналған көрме ашылады. Алматының губернаторы патшаны мақтату үшін Жетісу ақындарын жинайды. Осы жиында айтқан «Өстепкеде» деген өлеңінде Жамбыл патшаны мақтауға бармай, керісінше, көрмеге келген ел әкімдерінің жағымсыз мінездерін сынайды [3; 23].

Тарихтан мәлім, 1914 жылғы Бірінші дүниежүзілік соғыс басталып, ұзаққа созылған соғыс зардабынан патшалы Ресей империясы құрамындағы халықтар қатты күйзеліске түсті. 1916 жылы қазақ халқынан Ресей императоры он тоғыз бен отыз бір жас аралығындағы тепсе, темір үзетін атпал азаматтарды соғыстың қара жұмысына алу туралы Жарлық шығарды. Бұл жастағы жігіттер аграрлы қазақ қауымында негізгі асыраушы күш болғандықтан, еркек кіндік атаулыны жаппай майданға әкету қазақ ұлтының әлеуметтік-демографиялық күйреуіне әкеліп соғар еді. Осыны түсінген халық Қазақстанның түкпір-түкпірінде патша өкіметіне қарсы көтеріліске шықты. Көтерілістің негізгі үлкен-үлкен ошақтары Торғайдағы Амангелді Иманов, Жетісудағы Бекболат Әшекеев бастаған ереуілшілер болды. Осы Жетісудағы көтеріліс кезеңінде жетпіс жастағы Жамбыл Жабаяев «Патша әмірі таралды (1916 жылғы оқиға)» [2; 20-21] атты өлеңінде:

*...Патша әмірі таралды,
Оған қылар бар ма ылаж?
Ишке толған зарымды,
Кімге айтармын қылып наз!
Көген көзді қосақтап,
Қалай қиып берерміз?!
Көздің жасы моншақтап,
Көңіл шер боп өлерміз.
Көк жайлауды қалдырып,
Қайда көшіп кетерміз?!
Көкіректі зар қылып,
Қорлықпен қайтып өтерміз?! —*

деп халық көтерілісінің түпкі мәнін ашып көрсетіп, көтерілістің басты ұраншысына айналады.

Жамбыл патша жандармы бұйрығымен тұтқындалып, жетпіске қараған шағында түрмеге отырғызылады. Халқының ақынына деген сүйіспеншілігінің арқасында ақын абақтыдан босап, бостандыққа шығады.

Кеңестік дәуір кезеңі ақын шығармашылығының жаңа бір дәуірде өзгеше түрленуі болып көрінеді. 1916 жылғы дүрбелеңдер 1917 жылғы атақты революцияға ұласып, бұл тарихи оқиғалардың соңы әлем картасында КСРО атты жаңа алып империяның пайда болуымен аяқталды. Ұлттық құндылықтармен қаруланған Жамбыл рухы бұл кезеңде де жыр жорғасынан жаңылған жоқ.

Ақын жаңа қоғамды үкімет оң қабақ танытпай тұрып-ақ, өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарында жырға қосты. Жырау 1924 жылы өзінің «Қазақстан тойына» [2; 35] атты жырғында:

*Халықтың енді міне жетілгені,
Құрыштың білінбейді кетілгені.
Аталып Қазақстан ел боп туып,
Үй тігіп, ірге қалап бекінгені.
Елімді сансыз жылдар қоршап тұман
Өмірінде азап шегіп өкінгені.
Елімнің үкіметі көп жасасын!
Намысты жауымызға кетірмеді.
Болайық үкіметке кедей ұйтқы,
Секілді, темір тіреу көпірдегі.
Жарқырап тұла бойды шаттық кернеп,
Ажарым шырайланды бетімдегі.
Ағытқан бар арынын арғымақтай,
Қиырдан қия шауып лепіргені.
Сенімен туған елім біте қайнап,
Жан емен әңгіменің шетіндегі.
Сондықтан, бабаң Жамбыл әнге шырқап
Қырандай қос қанаттың серпілгені, —*

деп толғынысқа түседі. Қорғасындай құйылған осы жыр жолдарының бүгінгі тәуелсіздікке қол жеткізіп отырған заманмен ғажап үндестігін көреміз. Сонау өткен ғасыр басында Жәкең Қазақстанның тәуелсіз ел болып түлейтінін, үй болып ірге қалайтынын болжап отырғандай сияқты [4].

Негізі, Жамбылдың шығармашылық өрлеу жылдары – ХХ ғасырдың 30-жылдар іші. Ақын 1936 жылы Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігіне қатысып, орден алды. Дәл осы жылы Жамбылдың Кеңес елі тұсындағы «Туған елім» атты атақты толғауы жарық көрді. Жырдың негізгі лейтмотиві — жаңа заманнан мүмкіндігінше өз үлесін алған, жасарып жаңарған қазақ елінің бейнесі.

Ақын былай жырлайды:

*Содан бастап қазаққа,
Қимылдарлық әл кірді,
Кеудесіне жан кірді.
Жан кіріп қана қоймайды —
Ел боларлық сән кірді.
Сәнді қазақ елінде —
Қартайғанда ән салған,
Өлеңін қойдай тоғытқан,
Тыңдаушысын ұйытқан —
Көретін болдың Жамбылды.*

Бұл жолдардан 20-30-жылдардағы қазақ халқының басынан өткен тауқыметіне қарамай, халықтың еңсесін көтеретін асқақ рух екпінін көреміз.

1938 жылы Жамбылдың шығармашылық қызметінің 75 жылдығы мерекеленгенде, дүние жүзінің ұлы ақын-жазушылары Мартин Андерсен Нексе, Ромен Роллан, Анри Барбюс, Рабиндранат Тагор, Катерина Сусанна Ричард, тағы басқаларды ақынды құттықтап хат, жеделхаттар жолдаған. Кезінде ол «XX ғасырдың Гомері», «Халық поэзиясының алыбы» атанды. 1941 жылы «Әлемге аян жырлары үшін» делініп, оған Одақтық дәрежедегі Сталиндік сыйлық берілді [5; 9].

Ұлы Отан соғысы кезінде Жамбыл өлеңдері майдан даласын шарлап, жауынгерлерді ерлікке, ел қорғауға шақырды. «Ленинградтық өренім» [2; 81–85] өлеңі Ленинградты қорғаудың нағыз бір ауыр күндерінде шығарылып, ұранға айналды:

*Ленинградтық өренім,
Мақтанышым сен едің!
Нева өзенін сүйкімді,
Бұлағымдай көремін.
Көпіріне қарасам,
Көмкерген су көлемін.
Өркеш-өркеш жарасқан,
Шоқылардай дер едім.
Сапырылған көк теңіз,
Шомылдырып кемерін!
Шамы күндей жайнаған,
Аспанға үйлер бойлаған,
Арқа тұтып алыста,
Айбыным деп ойлағам!
Жасағам жоқ өмірді,
Жау сойқанын көргелі.
Төккенім жоқ терімді,
Шер қылғалы кеудені.
Жасалған жоқ салтанат —
Жаудың болуға ермегі.
Жауда қалып Ленинград,
Жаралған жоқ көнгелі!
Жасағамын өмірді —
Жау біткенді жеңгелі.
Саудыратып сүйегін,
Топыраққа көмгелі.
Қазақстан жерінен,
Тұтағандай ел кегі,
Жолды кернеп қол кетті,
Сендерге дем бергелі.
Нева алабын қорындар,
Ленинградтың ерлері.
Ұрпаққа үлгі болыңдар,
Заманымның өрнегі!...*

Бұл өлең плакатқа басылып Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург қаласы) көшелерінде ілінген жыр жолдары халықты рухтандырды. Ел еңсесін тіктеді. Солдаттар соңғы күшін жиып, жауға тойтарыс берді.

Жамбылдың ақырғы жыры 1945 жылы 9 мамырда айтылды. Ол жырда неміс басқыншыларын халқымыздың қаһармандықпен жеңгендігі дәріптелді.

Жыр алыбы жүз жасқа қадам басқан шағында, яғни 1945 жылы 22 маусымда, дүниеден өтті. Ақынның денесі өз қолымен өсірген бағына жерленіп, ол жер кейіннен Әдеби-мемориалдық мұражайға айналды.

Қорыта келе айтарымыз, жыраудың «Ақын болдым» [2; 28–33] атты керемет толғауында:

*Өтірікті сүймедім,
Дүние үшін күймедім.
Алтынына біреудің,
Жолда жатса тимедім.
Жыртық киім кигенім,
Арық, жауыр мінгенім.
Думан топты қақ жарып,
Жастық шақта жүргенім.
Ақ бөкендей желгенім,
Ақынның көріп мергенім.
Өмірменен жанасып,
Жарлыменен санасып,
Ақиқатты сөйледім.
Ақ домбыра ермегім,
Сөздің оғын кезесем,
Алыстан атып жеткіздім.
Дұшпанға арнап кезесем,
Өңменінен өткіздім.
Мерген болдым, атқышпын,
Көздедім көрсең қылаңды.
Шешен болдым, тапқышпын,
Төте жолмен төтелеп,
Елдің сырын жетелеп,
Арқадан арқа қыр асып,
Егескенге шыдасып,
Жамбылдан кім бар шыдамды?!
Он жеті мен он сегіз,
Тал шыбықтай бұралған.
Жас ақын Жамбыл атақты,
Он үштен бастап сыналған.
Жүйесін тапқан жел сөзді
Үйсін, Найман құп алған.
Көрғұлы Сұлтан, Өтеген,
Шежіресін тыңдаса,
Шығушы еді құмардан.
Өлеңді жастан дарытқан.
Малға қашан жарытқан.
Жамбыл ақын нәсібі
Өзімді сүйген халықтан.
Қазынасы кең дүние,
Жамбыл қашан тарыққан... —*

деген сөздері оның азаматтық та, ақындық та анкетасы сияқты.

Қазақ елі жыр алабының 100, 150 жылдық мерейтойларын салтанатпен атап өтті. Жамбылдың академиялық толық жинағы шықты. Мұрасы әлі де зерттелуде.

Жамбылдың ақындық қызметінде айтыстың елеулі орын алуы

Ауыл арасында ірілі-ұсақ тіршілік әңгімесін өлеңге қосып немесе әлдебіреулердің жақсылы-жаманды мінез-құлықтарына арнау сөз айтып жүрген Жамбылдың ақындық атағын шығарған айтыс болды. Айтыс өнеріне тән барлық тәсілдерді ұтымды әрі шебер пайдаланған ақын сөзден ұтылмаған. Арғы-бергі тарихты жетік білген Жамбылдың қарсыластарына айтқан уәжі де берік, мығым. Сонымен бірге Жамбылдың айтыстың аламанына түсіп, сөз сауған замандастарының көбінен ерекшеленіп тұрған бір қасиеті – оның айтысты дүние, мал табудың құралы емес, ерекше өнер түрі ретінде қарауында деп білген жөн.

Жамбылдың айтыс өнері тарихындағы бел-белестерін тізіп өтер болсақ, Сайқал қыз (1864-1865), Жаныс ақын (1866), Бөлектің қызы (1870), Бақтыбай (1872), Бұрым (1873), Сара (1875), Сары тәрізді ақындармен арадағы сүре айтыстарын ерекшелеп айтудың жөні бар. Әрбір айтыстың әңгімесі — бір-бір дастан. Бұл айтыстарға суреткерлік, тапқырлық, тереңдік тән. Сезімді жетектейді, ойынды жарқыратады, тілінді түрлендіреді.

Жамбыл өзінің ақындық өнерін көбінесе «Жамбыл мен Құлманбеттің айтысы» [2; 96-108], «Жамбыл мен Досмағанбет» [2; 108-132], «Жамбыл мен Бөлтірік» [2; 132-133], «Жамбыл мен Айкүміс» [2; 134-136], «Жамбыл мен Шашубай» [2; 137-144] атты айтыстар үстінде көрсете білген.

Жамбылдың айтыстағы бір ерекшелігі — өзінің ақындық өнерін тиісті идеялық бағытта пайдалана білетіндігі, халық атынан сөйлеп, халыққа арқа сүйеп отыратындығы, оның беделін асырып, халық ақыны дәрежесіне дейін көтереді.

Бір айтыста атағы жер жарған, ешкімге дес бермейтін, азулы Құлманбет Жамбылды кемсіту мақсатында өзінің руластарының шылқыған байлығын, беделін асыра мақтап, ал Жамбылдың кедейлігін бетіне басып, Сұраншы, Саурық дегендерін өз ажалынан өлмей, жаудан өлген деп кеміткеніне жауап ретінде Жамбыл Сұраншы мен Саурықтың өлімі, елін, жерін қорғаған ерлік өлім екенін, ерлердің жорық тарихын зор мақтап, батырлықты байлыққа қарсы қояды:

*...Сұраншы, Саурық батырым,
Шетіне дұшпан келмеген.
Ақ кіреуке жамылып,
Ат кетпеген кермеден.
Садағын белге байлап,
Жауға қылыш сермеген.
Қамын ойлап халықтың,
Тар кезеңді бермеген.
Бұл сөзді мұнда тастайын,
Сабыр қылып саспайын.
Теріскей тұрсын жайына,
Күнгей жақтан бастайын.
Ол күнгейді жерлеген,
Желмая мініп желменен,
Түрік пенен Түктіқұрт
Сол кісіден тараған.
Байтелі, Қаумен, Дәулетті,
Жәпекпенен төртеуі —
Бәрі бірдей әулетті.
Өнері асып әр жаннан,
Түзеген көшін сәулетті.
Асықпай тыңда, Құлманбет,
Беремін кезек нәубетті.
Онан былай өтейін,
Көзіңді сенің көр қылып,
Көлденеңдеп кетейін.
Ертерек жүріп ентелеп,
Серектасқа жетейін.
Серектасты жерлеген,
Байлығы тасып көлдеген,
Қылыбай ұлы Қожбамбет,*

*Көк берендей түтеген.
Көкірегіне құдайым,
Тоқымай нұрды бітеген.
Айға білеп азуын
Аспанға қолын сілтеген
Өтеген, Қазыбекке барайын,
Сол жерде жатқан өтендеп,
Атамыз тұрған мекендеп.
БЫбырайымның алты ұлы,
Алтауы да арыстан.
Дұшпанын табанына жанышқан.
Ең үлкені Нұрғожа,
Онан кейін Айғожа,
Онан кейін Байғожа,
Райыс, Допас тағы бар,
Алланың берген бағы бар.
Қазақтың қамқор ерлері,
Қарулымен қағысқан,
Азулымен алысқан.
Уа, Құлманбет, сөз тыңда,
Байларым деп салмақтап,
Не қыласың құр мақтап,
Өңкей ақымақ есекті.
Елдің сиқын кетірген,
Кәсіп қып, өтірік-өсекті.
Баймын деп сендей тасыман,
Кедеймін деп жасыман!
Берекелді елді айтам,
Ел қорғаған ерді айтам,
Басымнан сөз асырман!...*

Осы айтыста Жамбыл батырлар елді жаудан қорғап өлетін болса, Құлманбеттің ағасы Мақсұтты ағайындарымен ұрсысып, байлық үшін таласып, аяқ-асты даудан өлгендігін бетіне басады. Мені қара күннің баласы деп кемсітесің, сен өзің қашып келген актабан ұрысың деген фактілерді алдына тартады. Құлманбетке Жамбыл:

*...Оның рас, таз Құлманбет, —
Сұранишы, Саурық пенен жаудан өлген,
Халық үшін шәйт болып жанын берген.
Елді қорғап өлгеннің арманы не,
Қалың қазақ құрметтеп соңына ерген.
Қазылық қып кетіп не еді, Мақсұт ағаң,
Шытыр жеген түйедей көні кеуіп,
Бір сайда іріп-шіріп аунап өлген.
Түлен түртіп отыр ма, таз Құлманбет,
Кәріқұл мен Сақаудан аз
Құлманбет. Алақандай басыңның
бір қылы жоқ, Боласың неменеге,
мәз, Құлманбет?!
Құлманбет, мен білемін түбің Уақ,
Арқадан кісі өлтіріп келдің шұбап.
Басыңды осы арада кесіп алсам,
Құныңды алар кісі жоқ, іздеп, сұрап.
Үстіңе жайдың оғын жайлатармын,
Екі қолыңды артыңа байлатармын.
«Без белет, кісі өлтірген қашқың жүр» —
деп, Жұртыңа здавайттап айдатармын.*

Құлманбет, қызынды төрт ат, жүз теңгеге,
 Дунганға сатып жүрсің,
 Қызыққа тамашаға батып жүрсің.
 Апиын ақыреттік азығың боп,
 Соттан сотқа басыңды шатып жүрсің.
 Құлманбет, ақын Шаниар, Суанды алдың,
 Нашар едің, бұл күнде жуандадың.
 Сенің де мақтанатын жайың да жоқ,
 Қуарып, үш бешпетпен қуандадың.
 Құлманбет, Суанды алдың Албанменен,
 Албанды бай болмадың алғанменен.
 Байғұс-ау, қай жеріңнен мақтанасың,
 Есің жоқ, шашың жұртта қалғанменен.
 Арқадан ауып келген ақтабансың.
 Елді алдап, акынмын деп мақтанасың... —

деп әрі дәлелді, әрі басым шығады.

Бұл ұзақ сөз тартысында Жамбыл жеңеді. Осы айтысты ұлы ақынның өзі былайша бағалағаны белгілі: «Осы айтысқа екі елдің билеушілері мен ұлықтары 500 сом бәйге тіккен екен. Ондағы жылқы құны 10-15 сомнан аспайтын. Құлманбетті мен жеңуін жеңдім, ақшаны жуандар жеді. Осы айтыстан соң бір жылдан кейін Құлманбет мені ертіп Қырғыз Шабдан ауылына барған еді. Сонда ақындық өнерін бір көрдім. Құлманбет Айтұлы үлкен ақын еді» [6; 9].

Енді бір үлкен жиында тоғыз ақынды бірдей жеңіп, өзіне тең келетін ақын жоқтығын айтып, Досмағанбет деген ақын тасып отырады. Осы елде Жамбыл деген ақын бар дейді, маған соны шақырып келтір деп тілек білдіреді. Сол жиынға шақыртумен келген Жамбыл да, Сүйінбай, Шөжедей бергі ақындық дәстүрді, өзі сол жолды қуған алып екендігін айтып, Досмағанбетпен айтысуға дайын екендігін айтып, айтысып көр дейді. Сол айтыста Досмағанбет Жамбылға қарап өзін таудан аққан бұлақтай сөзі мол, тұлпар аттай жүйрік ақынмын, байлығым, салтанатым сенің аймағыңды он орап алады, Қолдай, Маман, Желдібай байларым бар, маған теңі келер жерің жоқ, елің де, өзің де қу кедей, киер киімің жоқ, келер жерің жоқ, ішер асқа жарымай, өлеңмен қайыр тілеп, күн көріп жүрген қойдың кәпірі азбанындай ақынсың, — деп соқтығады.

Сонда Жамбыл оған қарсы шығады. Өлеңнің асау теңіздей, нажағайдай оқ боп атылатын сөзім бар ақынмын, апшынды қуырып, алды-артыңды орап алайын, елді қорғаған батырың қайда? Еліме шапқан жауға қара түнек орнатып, қару жарағын асынып, Алатауға қарай асынған Қарасайдай ерлерің жоқ, немен мақтанасың? Өзіне бір тиындық пайдасы жоқ, тайын мінуге бермейтін байды несіне мақтайсың. Сенің молдалың да байға сатулы, — деп айқасады:

...Молда ақын сонша неге мақтанасың,
 Мақтанып, көтеріліп шаттанасың.
 Балықтан тапқаныңды шығыңға сап,
 Старшын, би болысты атқарасың.
 Пенде жоқ жақсылыққа таласпайтын,
 Мейірсіз бай кедейге қараспайтын,
 Би мен қу алдап қанын,
 Теспей сорып
 Мінез бар иттердің аластайтын.
 Байлардың құлқы жаман мақтайтұғын,
 Ат мініп, асын ішкен жақтайтұғын.
 Нашардың күшіменен пайдаланып,
 Жері осы маған байдың жақпайтұғын.
 Қу молда, орыны жоқ сарнамалық.
 Байлар жүр кедей күшін пайдаланып,
 Байды мақтап, нашарды аузыңа алмай,
 Мұнымен оңаласың қайда барып?!
 Шықпайсың қыр басына мұныменен,
 Болды, сөзді сөйлегін құныменен.

*Жамбылдың айғай салған даусыменен,
Тау мен тас ән қосады үніменен.
Кетерсің жерге кіріп жынды, антұрған,
Мен саған қаһарлансам шыныменен.
Не тоқталып — не жеңіп, не жеңіліп,
Созылып отырғаниша күніменен.
Аз сөздің тәттілігі болар балдай,
Отырсың айтыспақ боп көңілің дардай.
Қабанды Бақтыбаймен ап келсең де,
Келеді шаужайымнан ешкім шалмай!
Көтере көп мақтадың еліңді сен,
Айтыссаң бұғын бекем беліңді сен.
Бұл жаққа күліп келіп, жылап қайтсаң,
Табуға қиын болар жеріңді сен.
Әдепті мейман болсаң, сыйың болар,
Сый білмес сиыр болсаң, қиын болар.
Алыстан аңсап келіп, шаршап қайтсаң,
Тағы да бір бас қосқан жиын болар.
Бұл істің уағында болғаны анық,
Айтысты көтерелік жоғары алып.
Сөйлеген көңіліңдегі сөзің болса,
Осымен бір кішкентай доғаралық.*

Сөйтіп, бұл айтыста Жамбыл Досмағанбеттің мысын басып жеңіп шығады. Жамбыл мен Шашубай айтысында ақындық қиял-шабыттан туған асыл сөз тізбектері жеткілікті. Шашубай ақын қарсыласын ықтыру үшін өзі туралы, ақындық өнері жөнінде асқақ сөйлейді. Бір ретте өзі жайында:

*Ақынның сүйір келер тіл мен жағы,
Іркілмей осы күнде сөйлер шағы.
Көрмекке бізге уажып нұр дидарың,
Жетісу, аманбысың, ел саңлағы?!
Жайылды Шашубай боп менің атым,
Кеудемде саудырлап тұр жазған хатым.
Бұл жерде дәм-тұз айдап, жүз көрістік,
Жүрмісің, жалпы тегіс, асыл затым?
Жүрмісің аман-есен, молла Сәтім,
Ілгері болыстардан салтанатың.
Сұңқар болып туыпсың Ниязбектен,
Тарайды Есенқұлдан арғы затың.
Және де жәрдем болған бабаң Жаныс,
Ер дейді, қазы болған жұртқа қалыс.
Шашубай күнде бүйтіп келе бермес,
Теңіздің аяғында, жерім алыс, —*

деп екпіндейді.

Сонымен бірге Шашубай Жамбылға:

*Жайындай өрге жүзген қадамдысың,
Әр жерден атағың бар хабарлысың.
Дулатта мойны озған жігіт дейді,
Алысбай, Мәңкеменен, аманбысың? —*

деп оның да өнерін қадірлейтінін білдіреді.

Асылы, сөз майданында өнер көрсеткен ақындар бір-бірімен тең әрі азулы, адуынды болса, олардың аузынан кесек-кесек ойлар, уытты сөздер ақтарылатын сияқты. Бір-бірінің қытықтарына тиіп, намысын қоздырып, шабытын тұтатып, жігерін жанып, жүрек тереңінде жатқан асыл ойларды, тұнық сезімдерді, мөлдіреген әдемі, суретті сөздерді оятып қозғайды. Өз кезегінде Жамбыл да есесін жібермейді. Мәселен:

*Өлеңнің дария кенімін,
Еділ менен Жайықтай.*

Зырқырап Жамбыл сөйлесін,
 Өрге жүзген қайықтай.
 Сынға түссін сөзіміз,
 Осы отырған, халыққа-ай!
 Бақ, дәулетім басылмай,
 Жетісудың саңлағы,
 Тегіс отыр қасымда-ай
 Бағып сөйле аузыңды,
 Еліре берме, Шашубай!
 Ерегессең менімен,
 Тауып ұстас теңіңмен.
 Ерегессең, Шашубай,
 Еңсенді үзіп кетермін,
 Аспаннан түскен жасылдай!
 Қаракерей Қабанбай,
 Қанжығалы Бөгенбай,
 Шапырашты Наурызбай,
 Соларға кезек бермеген,
 Ұлы жүздің ішінде,
 Ұраным менің, Қарасай!
 Қарасайдың ұлымын,
 Айтулының бірімін.
 Нар кілемнің түгімін,
 Қызыл тілін безеген,
 Найзасын тасқа егеген!
 Алды-артынды буамын,
 Сені асырмай кезеңнен!

Жамбылдың Шыбыл шалмен қағысындағы бейнелі жолдары ой-қиялды тербетіп, жанды серпілтеді [7; 8].

Шыбылдың да мына бір шумағы өзіндік сыр-сипаттан құр емес:

Екейде елу бақсы, сексен ақын,
 Жаратып мінеді екен ерттеп атын.
 Қобызы, домбырасы үнін қосып,
 Гүлейді жың қаққандай кешке жақын.

Жамбыл Шыбылға берген шағын жауабында «Құмға біткен селеудей, шілше тозып кетіпсің», «Төрт құлақты кемедей», «Өрт өшірген немедей» деген сияқты шыншылдық мағынаға құрылған теңеулерді төгіп тастайды.

«Жамбыл мен Айкүмістің айтысы» [2; 134–136] — қыз бен жігіт айтысының үздік үлгісі. Сыйластықтың бен сырластықтың бедерлі белгісі.

Айтысты Жамбыл бастап, Айкүміске былай деп үн қатады:

Әдейі ат терлетіп келдім тойға,
 Айкүміс, әуелден-ақ болдың ойда.
 Дүірі басылмаған албырт едім,
 Асығыс айтқаным кінә қойма?!

Айкүміс сыр мен сезімді, ой-сөз жүйесін төмендегіше жеткізеді:

Аптығып, ә дегеннен амандаспай,
 Әдепті үйренбепсің, Жамбыл жастай.
 Асылға аспандағы қол жетпей ме,
 Ақылмен қимылдасаң асып-саспай.

Қыз жауабы ойлы. Сыр мен сымбат айқын. Әрі астар да, мән де бар.

Сонда Жамбыл:

Айкүміс, асықпауға шама бар ма,
 Жасшылық ұрындырды талай жарға.
 Сен үшін, жатсам,
 Тұрсам арманым көп,
 Жем болып кете ме деп жамандарға, —

деп түпкі көзқарасын бүкпесіз баяндайды.

«Жамбыл мен Айкүмістің» той үстінде кездесуі жарасты жастықтың символын аңғартып, сөз сайысының келісті, үйлесімді үлгісін көрсетеді.

Жалпы алғанда, Жамбылдың айтыстарында ой да, пікір де, сөз де мөлдіреп тұр.

*Жамбыл ем кеше кім едім:
Дуадақ едім шөлі жоқ,
Аққу едім көлі жоқ,
Сыбызғы едім үні жоқ,
Асыл едім құны жоқ.
Енді, міне, кім болдым,
Елім сүйген жыр болдым! —*

деп өзі жырлағандай [2;35], шашасына шаң жұқпаған дана жырау ақындық туын әрдайым жоғары ұстаумен өтті.

Түйін

Жамбыл жырларының халықтар жүрегінен өшпес, өлмес орын алуы — оның ұлылығының белгісі. Сондықтан да армян ақыны А. Геворк [8; 5]:

*Сенің жырың — миллионның, өз жыры,
Сенің тілің — миллионның өз тілі,
Сенің жырың жатталады
Бүкіл совет елінде.
Мәңгі-мәңгі сақталады
Бақытты Отан төрінде», —*

деп жазды.

«Жамбыл жүз жасаған адам, соның 85 жылы ақындықпен өтті. Ол әлеуметтік және жеке өміріндегі сөзінің көбін өлеңмен сөйлеген кісі», — деп толғанған екен кезінде даңқты жазушы Сәбит Мұқанов.

Бұл сөздер – ақын өмірі мен шығармашылығына, оның ғасыр жасаған, ерлікке толы поэзиясына берілген әділ баға, біздер үшін мән-мағынасын ешқашан жоймайтын құнды деректер. Бұл мәліметтер Жамбыл бабамыздың кейінгі ұрпақ үшін тек танымдық дүние, аңсап, сусап оқитын, тәлімдік, тәрбиелік мәні зор өнегесі, біздерге қалдырған өлшеусіз ғибраты. Ұрпақтары барда ұлы ақын жыры ғасырдан ғасырға жасай береді.

Сөз соңында айтарымыз, Жамбылдың ақындық мұрасы көп зерттелген. Оның шығармаларының баспа бетін көруіне кезінде С.Сейфуллин араласқан. М.Әуезов, С.Мұқанов бастаған қазақ ақын-жазушыларының көбі Жамбыл жайында мақалалар, естеліктер жазған. Арнайы зерттеулер де бар. Еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейін Жамбыл туралы жаңа көзқарас қалыптастыру, оны «социализм мен Сталиннің жыршысы» деген ұғымнан арашалап алу шаралары қолға алынды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Рақымқызы Р.* Бала Жамбылдан дана жырау Жамбыл Жабаевқа дейін // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Жыр алыбы Жамбыл Жабаев (1846-1945). — 2001. — № 8 (20). — 52 б.
- 2 *Жабаев Ж.* Халық менің шын атым. Өлең-жырлары мен айтыс, дастандары. — Алматы: Атамұра, 2008. — 256 б.
- 3 *Қирабаев С.* Жамбыл Ленинградқа келіп, оны қорғаушылардың қатарында тұрды... // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Жыр алыбы Жамбыл Жабаев (1846-1945). — 2001. — № 8(20). — 52 б.
- 4 *Мырхалыков Ж.* Асқар таудай жыр алыбы // Егемен Қазақстан. — 2016. — 24 ақп. — 12-б.
- 5 *Қирабаев С.* Жамбылды жаңаша табу // Егемен Қазақстан. — 2016. — 6 ақп. — 9-б.
- 6 *Атиабаров Б.* Жамбыл мен Құлмамбет айтысының белгісіз беттері // Қазақ әдебиеті. — № 5 (3483). — 2016. — 5 ақп. — 9-б.
- 7 *Негимов С.* Суырыпсалма саңлағы // Егемен Қазақстан. — 2016. — 13 ақп. — 8-б.
- 8 *Жайлаубай Ж., Естай Қ.* Әдебиетіміздің асыл кеңі // Егемен Қазақстан. — 2016. — 19 наур. — 5-б.

Р.С. Каренов

**Жамбыл — яркая звезда казахской поэзии, выдающийся акын-импровизатор
К 170-летию мастера поэтического слова Жамбыла Жабаева**

В статье описана творческая деятельность Жамбыла, поэта-импровизатора: и как жырау, и как акына. Отмечено, что он прошел блестящую школу поэтического мастерства у своего знаменитого наставника Суюнбая Аронова и других не менее известных акынов Семиречья и Южного Казахстана. Кроме того, в тексте проанализированы все формы айтыса. Показано, что поэт ввел в айтыс идеи, темы и оригинальные аргументы. Сделан вывод, что Жамбыл обогатил и обновил жанр айтыса, поднял на общенародный уровень, придал ему острую социальную направленность. Подчеркивается, что жизнь и творчество Жамбыла – пример истинного патриотизма, верности родной земле и мудрости.

R.S. Karenov

**Zhambyl — the brightest star of the Kazakh poetry, Outstanding akyn-improviser
By the 170 th anniversary of the master of the poetic word Zhambyl Zhabayev**

In this article describes Zhambyl creative activity that combines both types of poet-improviser: the bard and the bard. The article is proved that he was a brilliant poetic mastery school in his famous mentor Suyunbay Aronov and other well-known akyns Semirechye, and South Kazakhstan. It is noted that there are all forms of Zhambyl aitys. It is shown that Zhambyl entered into a poetic debate with many renowned akyns and none of them is lost. In this article indicates that it has entered into aitys completely new ideas and themes, unusual approaches and original arguments. The article is concluded that Zhambyl enriched and renewed the genre aitys, led him out of the tribal consciousness, raised on a nationwide level, gave it a sharp social orientation. The article is emphasized that the life and work of Zhambyl – an example of true patriotism, loyalty and wisdom of his native land.

References

- 1 Rakhimkyzy R. *Stellar family. A legendary figure: Titanium poetry Zhambyl Zhabayev (1846-1945)*, 2011, 8 (20), 52 p.
- 2 Zhabayev Zh. *People – my real name. Poems and aitys, epics*, Almaty: Atamura, 2008, 256 p.
- 3 Kirabaev S. *Stellar family. A legendary figure: Titanium poetry Zhambyl Zhabayev (1846-1945)*, 2011, 8 (20), 52 p.
- 4 Myrhalyskov J. *Egemen Kazakhstan*, 2016, February, 24, p.12.
- 5 Kirabaev S. *Egemen Kazakhstan*, 2016, February, 6, p. 9.
- 6 Atshabarov B. *Kazakh literature*, 2016, 5 (3483), February, 5, p. 9.
- 7 Negimov S. *Egemen Kazakhstan*, 2016, February, 13, p. 8.
- 8 Zhaylaubay Zh., Estay K. *Egemen Kazakhstan*, 2016, March, 19, p. 5.